

Forum: Jonna Rennerskog

Det motstridiga skyddet

– en kritisk diskussion av den rättsliga relationen mellan staten och barnet i den låsta tvångsvården

Jonna Rennerskog är lektor i kriminologi vid Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap, Mittuniversitetet.

Kontakt: jonna.rennerskog@miun.se

Inledning

Den sociala barnvården är grundad på motstridiga intressen både i Sverige och internationellt. Med rötter i fattigvårdslagstiftningen kom den initialt, i början av 1900-talet, att handla om samhällets intresse att skydda sig från vanartiga barn med oönskat beteende, och från barn som inte ännu ansågs vara problematiska men som genom bristande uppfostran riskerade att hota den rådande samhällsordningen (Lundström, 1993; Stang-Dahl, 1978). Med välfärdsstatens framväxt kom dock synen på fattigdom att ses som en social problematik som samhället med gemensamma krafter kunde få bukt med. Som ett resultat har den sociala barnvården centraliserats kring relationen mellan den enskilda familjen och staten. Fokus har legat på barnets utsatthet genom en kombination av frivillighet, dialog, kontroll och i sista hand tvång (Enell m.fl., 2018). Under senare tid har dock en alternativ och mer barncentrerad modell växt fram med grund i barnkonventionen som betonar barnets *egen* relation till staten (Gilbert m.fl., 2011). Genom att betona barnet som rättighetsbärare är det ett synsätt som utmanar den traditionella relationen mellan barnet och staten som inbegriper statens skyldighet att skydda barn som riskerar att fara illa. Denna utveckling har introducerat en ny motsättning mellan statens skyldighet att skydda barn genom sociala interventioner och kravet att respektera barn som autonoma subjekt och rättighetsbärare. Barn inom den sociala barnvården ska inte längre ses som objekt i behov av skydd, utan som subjekt vars röster inte bara ska bli hörda utan också lyssnade på, vars integritet ska respekteras och vars åsikter ska ges utrymme att påverka beslut som berör dem.

Under det senaste decenniet har placeringen av barn i vad som brukar kallas för den sociala barnvården, det vill säga det system som ska skydda och stödja barn och unga som lever under ogynnsamma förhållanden, återkommande kritiserats för att barn systematiskt utsätts för våld, kränkningar och försummelse av det samhälle som är till för att skydda dem. År 2011 presenterade *Vanvårdsutredningen* sin slutrapport som visade att majoriteten av barn som är placerade inom tvångsvården under större delen av 1900-talet utsattes för våld, kränkningar och försummelse (SOU 2011:61). Sedan dess har liknande kritik kontinuerligt presenterats i media av barnrättsorganisationer och av granskande myndigheter (Barnrättsbyrån, 2024; Barnrättsbyrån & Childhood, 2023; IVO, 2023; JO, 2023). Bland annat har Barnrättsbyrån (2023) visat på förekomsten av omfattande sexuella övergrepp och Justitieombudsmannen (2023) har påtalat att ungdomar utsatts för våld både av personal och andra ungdomar på de statliga ungdomshemmen (SiS). Liksom under 1900-talet är många av de barn som i dag placeras inom tvångsvården, och därmed riskerar att utsättas för kränkningar och övergrepp, födda i familjer som lever i fattigdom (Socialstyrelsen, 2024; SOU 2011:61).

Svaret på denna utsatthet är i linje med den ovan nämnda barncentrerade model-

len: det barnrättsliga perspektivet måste stärkas för att barn ska kunna garanteras en trygg och säker vård. Samtidigt höjs röster från den politiska högerkanten som förespråkar en utökad användning av tvingande placeringar med motivet att staten måste skydda barn från att bli kriminella samt ett utökat användande av tvång på de statliga ungdomshemmen (Ds 2024:26; Kommittédirektiv, 2023; Tidöavtalet, 2022).

Båda strömningarna understryker barnets egen relation till staten genom att betona rätten till skydd som ska garanteras av staten. Det är dock ett skydd av motstridig karaktär där barnet ska skyddas dels *genom* staten via ett nödvändigt tvång, dels *från* staten genom individuella rättighetsanspråk. Med essän vill jag begripliggöra hur ett motstridigt skydd manifesteras i myndighetsutövningen inom ramen för den låsta tvångsvården av barn, som Statens institutionsstyrelse ansvarar för och driver. För att göra det tar jag avstamp i den kritiska teoribildningen. Genom att lyfta fram exempel på lagstiftning och tidigare studier vill jag belysa hur det motstridiga skyddet inte bara misslyckas att leva upp till sina egna åtaganden – att skydda barnen – utan att skyddet fallerar på grund av *hur* de här åtagandena är utformade. Med andra ord nöjer jag mig inte med att genom en intern kritik visa på att regleringen av den låsta tvångsvården på många sätt är oförenlig med dess yttersta mål – det vill säga att förändra barnets situation till det bättre och garantera barn på låsta institutioner en trygg och säker vård (Mattsson, 2017). Den form av kritik som jag lutar mig mot är i stället av en immanent karaktär, och den handlar därmed om att synliggöra de oförenligheter som tvångsvårdens nuvarande skydd normativt bygger på (Jaeggi, 2017; Stahl, 2013).

Även om den statliga tvångsvården av barn i dag är föremål för politisk (intern) kritik, vilket regeringens beslut från 2024 om att reformera ungdomsvården är ett tydligt tecken på (se Kommittédirektiv, 2024), saknas det ofta ett kritiskt förhållningssätt gentemot tvångsvårdens normativa åtaganden. Dessutom tycks det finnas ett ointresse från politiken att motverka de ökade ekonomiska klyftorna i samhället. Det är enligt Celikates (2018, s. 217) den kritiska teorins uppgift att ta sig an sådana former av social kritik som inte blivit uppmärksammas av den allmänna politiskt hegemoniska sfären. Den kritiska teorin har potential att identifiera strategier som verkar för att bevara en viss hegemonisk (makt)ordning genom epistemisk orättvisa (Celikates, 2018). I det specifika fall som jag diskuterar här handlar det om att synliggöra normativa strategier som uttrycks i termer av skydd, men som i praktiken kan innebära det motsatta. Exempelvis kommer jag att visa hur skyddet i praktiken har resulterat i en form av ansvarsdumpning där barn och unga görs ansvariga för att reglera det tvång de utsätts för.

I texten redogör jag inledningsvis för hur den låsta tvångsvården av barn fungerar som en modern reglering av fattigdom och visar på kontinuiteten i regleringen av tvångsvården under de senaste 100 åren. Därpå presenteras hur motsättningar och kriser kan fungera som verktyg för att synliggöra strategier som bidrar till att upp-

rätthålla en epistemisk orättvisa, men även som transformativa och potentiellt frigörande drivkrafter. Den analytiska diskussion som sedan följer bygger på mina egna och andras tidigare studier. Den synliggör de normativa logikerna som underbygger det motstridiga skyddet. I den avslutande reflektionen görs två huvudsakliga konstateranden. Dels att dagens reglering av skydd av barn genom, och inom, den låsta tvångsvården har hamnat i en återvändsgränd. Dels att denna dysfunktionella verklighet kan utgöra grogrunden för förändring.

Den låsta tvångsvården – en modern reglering av fattigdom

Det har nu gått 100 år sedan den första ”moderna” barnavårdslagstiftningen såg dagens ljus år 1924 (Lundström, 1993). Trots att organiseringen av tvångsvården med tiden genomgått stora organisatoriska förändringar är dess utveckling i hög utsträckning en berättelse om kontinuitet där fattigvårdslagstiftningarnas moraliserande logik lever kvar och där barn som växer upp i fattigdom drabbas särskilt hårt (Lundström, 1993; Rennerskog, 2023b). Med reformationen kom fattigdom att etableras som ett moraliskt problem, ackompanjerad av en utvärdering av värdiga och icke-värdiga fattiga (Levin, 2008). Det var en idé som fördjupades under första halvan av 1900-talet när den ”sociala frågan” gjorde inträde på den politiska agendan, sammankopplad med liberala idéer om kunskap, jämlikhet och rationalitet (Hirdman, 1989). Eftersom den liberala ideologin motsätter sig interventioner av allt för paternalistisk karaktär, men samtidigt erkänner att individer som utsätter sin utveckling för fara kan vara i behov av vård och i vissa fall kontroll, kunde tvingande interventioner legitimeras genom hänvisningar till individens bästa (Börjesson, 2005; Hirdman, 1989). För de barn som betraktades som vanartiga, eller som riskerade att förkroppsliga ett hot mot det anständiga samhället, innebar det placeringar på olika former av institutioner, såsom arbetshus och ungdomsvårdsskolor (Lundström, 1993).

Som Enell och Allgurin (2023, s. 702) uttrycker det har institutionsvården över tid varit ämnad för de barn ”som av samhället anses ha passerat en gräns för det ’normala’ och ’acceptabla’”. Under det tidiga 1900-talet var det främst den dåvarande arbetarklassens barn som ansågs utgöra ett hot mot samhällets normer. Värst var det för barn i mycket fattiga familjer. I dag utgörs den grupp som placeras på de statliga ungdomshemmen av pojkar med en problematik som sträcker sig från beroendeproblematik till mycket grov kriminalitet, av flickor med självskadebeteende som anses vara i behov av skydd från sig själva och av ensamkommande flyktingbarn, ofta med hög grad av psykisk ohälsa (Leviner & Lundström, 2017; Pettersson & Vogel, 2023; Vogel, 2017). Gruppen beskrivs ofta som alltmer heterogen, men samtidigt visar en ny rapport från Socialstyrelsen (2024) på en tydlig kontinuitet: Vad som främst påverkar sannolikheten för att ett barn placeras i tvångsvård är familjens sociala och ekono-

miska förhållanden. Särskilt stor är risken för tvångsomhändertagande om barnets mamma får ekonomiskt bistånd. Men andra ord är det fortfarande främst arbetarklassens barn som placeras och regleras genom tvångsvården. Vi vet också att placeringar utanför det egna hemmet även ökar risken för framtida fattigdom genom bristande anknytning till utbildning och arbete (Brännström m.fl., 2024). På så sätt reglerar den låsta tvångsvården inte bara fattigdom här och nu, utan riskerar också att bidra till framtida fattigdom.

Även i regleringen av tvångsvården och placeringsorsaker i vår samtid ekar fattigvårdslagstiftningarnas moraliserande logik: Min egen forskning visar exempelvis att rättigheter för barn som är placerade på statliga ungdomshem inte diskuteras i lika hög utsträckning med hänvisning till att de är mer klanderbara, jämfört med barn placerade inom öppenvården (Rennerskog, 2023a). Ett ytterligare exempel från en intervjustudie med tillsynsinspektörer är att barn placerade på låsta institutioner upplevs som mer irrationella och mindre trovärdiga än barn inom öppenvården (Rennerskog, 2023b). Andra studier visar att flickor placeras på grund av moraliska värderingar av sexuellt risktagande (Vogel & Pettersson, 2024); och att ensamkommande placeras på vagare grunder än andra barn, sannolikt just för att de befinner sig i socialt och ekonomiskt utsatta positioner (Pettersson & Vogel, 2023).

Trots den stora mängden utredningar och studier som visat på tvångsvårdens skadliga effekter lever idén kvar om att insocialisera barn vars beteende passerat gränsen för vad samhället finner acceptabelt genom en total exkludering från detsamma via placeringar på låsta institutioner (jfr Enell & Allgurin, 2023). Vad som däremot är nytt är den förändrade synen på barnets position som rättighetssubjekt.

Det motstridiga skyddet – en immanent motsättning som teoretisk ansats

Som beskrivits ovan ses den barnrättsliga modellen och barnkonventionen numera som en lösning på problematiken inom den låsta tvångsvården. Att vända sig till rätten som lösning på en komplex lokal problematik är däremot ingenting nytt. Teubner (1987) har beskrivit idén att alla former av frihet måste uttryckas genom lagstiftning som en juridifiering av den sociala sfären, medan Habermas (1987) uttrycker det som en kolonisering av livssfären. Honneth (2015) går ett steg längre och menar att ingenting har varit mer fatalt för den sociala rättvisan än viljan att uttrycka och reglera alla sociala relationer inom ramen för lagen. Vad innebär det då när relationen mellan det tvångsvårdade barnet och staten ska regleras genom rättigheter som implementeras i svensk lagstiftning? Centralt för relationen är skyddet av barnet. Innebörden av skyddet är dock, som påtalat, motstridigt. Barnet ska skyddas, både *genom* staten och *från* staten. Skyddet blir således en immanent motsättning inom tvångsvården som social

praktik. Enligt Marx bör sociala praktiker bedömas och granskas utifrån just motsättningar, eller mer specifikt utifrån huruvida den sociala praktiken i fråga utmärks av olösta inneboende motsättningar (Stahl, 2013). Sådana motsättningar leder i sinom tid oundvikligen till att den specifika sociala praktiken fallerar eller transformeras, en utveckling som den kritiska ansatsen har som syfte att driva på.

Med inspiration från den tyska filosofen Rachel Jaeggi (2017, s. 212), som föreslår en etisk-funktionell modell för kritik "som tar sin utgångspunkt i den krisdrabbade och dysfunktionella karaktären hos den aktuella sociala ordningen", närmar jag mig den motstridiga förståelsen av skyddet som en immanent kris eller motsättning. Jaeggis (2017) modell bygger på en hegeliansk förståelse av hur motsättningar kan förstås som sociala och samhällseliga drivkrafter. Sålunda är den verklighet vi lever i, och dess historia, enligt denna syn "en transformationsprocess som underlättas både av kriser och deras övervinnande" (ibid., s. 214). Med andra ord utgör problem, instabilitet, nedbrytning av sociala institutioner och sociala strukturer också potentiella samhällseliga drivkrafter. Vi kan med andra ord betrakta motsättningen mellan skydd av det tvångsvårdade barnet genom och från staten som en kris inom den sociala barnvården – och således som en potentiell drivkraft för dess förändring.

För Hegel är motsättningar som leder till kriser inte externa; de uppstår inte bara, eller tvingas på systemet utifrån (ibid., 2017). Tvärtom konstitueras de av immanenta strukturella motsättningar. Jaeggi (2017) är i sin tur mer öppen för externa kriser och betonar att det inte längre är intressant varför och hur en tidigare stabil situation tar formen av en kris. Det intressanta är snarare karaktären och formen av denna dynamik. I det här fallet, de motsatta normativa logikerna som tvångsvården bygger på. Samtidigt kan det diskuteras huruvida krisen inom tvångsvården är extern eller inte. Å ena sidan kan den immanenta motsättningen mellan skyddet genom, och från, staten ses som extern eftersom barns individuella rättigheter (det vill säga deras rätt till frihet från staten) "tvingas på" det skydd som staten erbjuder genom internationella rättighetskonventioner, mer specifikt genom barnkonventionen. Å andra sidan är det en process som inte bara har inträffat, utan som har ägt rum gradvis under de senaste tre decennierna sedan Sveriges ratificering av barnkonventionen 1989 och dess inkorporering i svensk lagstiftning 2020. Numera är barnkonventionen en del av det regelverk som reglerar tvångsvården och således inneboende i regleringen av tvångsvården. Huruvida det bör ses som en extern kris eller inte är enligt mig inte det huvudsakliga. Vad som är av intresse är i stället de normativa logiker som utgör motsättningen och som vi nu ska vända oss till.

En inneboende motsättning i rätten och i rättens normativa logik

Motsättning mellan staten och barnet återfinns i det regelverk som reglerar den låsta tvångsvården av barn i Sverige. I portalparagrafen i tvångsvårdslagstiftningen, lag (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga, ofta förkortad LVU, framgår att tvingande insatser inom socialtjänsten ska göras i samförstånd med den unge och präglas av respekt för den unges människovärde och integritet och med den unges bästa i beaktning (LVU 1 §). Samtidigt ger lagen utrymme för ytterligare tvingande insatser i form av tvångsåtgärder om det uppfattas krävas för att barnet ska garanteras en trygg och säker vård. Exempel på sådana tvångsåtgärder är nakenvisitering, genomsökning av bostadsrum och post, inskränkningar i att använda telefon och internet och placering av barn i isoleringscell (LVU 15–20 c §). Här har vi således ett konkret exempel på hur skyddet av barnet från staten genom hänvisningar till integritet och människovärde inom en och samma lagtext existerar till synes sida vid sida med det tvång som uttrycks som nödvändigt för att garantera barn skydd genom staten.

I studiet av immanenta motsättningar krävs det dock mer än att konstatera att motsättningen existerar, vi måste också förklara den (Stahl, 2013). Det är i det här steget vi måste vända oss till de normativa logiker som den svenska statens relation till barn som befinner sig inom nationalstatens gränser är uppbyggd på. Från ett rättighetsperspektiv kan den inneboende motstridigheten mellan skydd av barnet genom och från staten förstås som en motsättning mellan sociala respektive individuella rättigheter. Låt oss börja med hur vi kan förstå skyddet av det tvångsvårdade barnet *genom* staten som en social rättighet. I en välfärdsstat som Sverige ska såväl vuxna som barn ges tillgång till sociala rättigheter genom staten. Det är staten som ska garantera att barnet har tillgång till skola, hälso- och sjukvård, en trygg uppväxt, en trygg och säker vård och till statligt stöd ifall föräldrar eller vårdnadshavare saknar tillräckliga resurser. På så sätt är idén att barnet får sina rättigheter genom staten och därmed kan uppnå en skälig levnadsnivå. Det innebär också att det inte är individen som är bärare av rättigheter, i stället är det staten som är både bärare och förvaltare av dem (Gustafsson, 2005; Hydén, 2002). Välfärdsstaten intresserar sig således för att se till att individer har de sociala förutsättningar som krävs för att leva ett gott och tryggt liv, skyddad från socioekonomisk utsatthet.

Att med tvång placera ett barn på en låst institution som syftar till att tillförsäkra barnet en god, trygg och säker vård utgör en sådan social rättighet. Även om tvånget kan tyckas vara motsatsen till en social rättighet legitimeras det genom idén att det är nödvändigt för att skydda barnet. Tvånget ses som en sista utväg, vilket legitimerar tvångsvårdens repressiva, disciplinerande och kontrollerande logik (Enell m.fl., 2018). Hur tvånget förstås i termer av skydd exemplifieras i en statlig utredning från 2015

där begreppet "tvångsåtgärder" föreslås ersättas med begreppet "skyddsåtgärder", ett förslag som fortfarande är under utredning och som tydligt illustrerar hur tvång förstås i termer av skydd (SOU 2015:71). Tidigare studier visar även att tvingande åtgärder, såsom placering av barn i isoleringscell, från personalens perspektiv förstås som en skyddsåtgärd (Andersson, 2021). Skyddet som barnet ges genom staten är således av paternalistisk karaktär, där staten både vet och vill vad som är bäst för barnet.

Traditionen att tillförsäkra individer skydd genom staten, vilken står som en garant för sociala rättigheter, har inneburit att det inte funnits så starka skäl för individer att utkräva sina rättigheter i domstol (Kotkas, 2017). I stället har den svenska välfärdsstaten och de sociala rättigheterna växt fram som ett politiskt projekt, format genom en utveckling av en enighet mellan individen och staten (Hirdman, 1989). I denna utveckling har barnet varit centralt (Lundström, 1993, 2017) och nära sammankopplat med en stark jämlikhetssträvan. Barnet har under välfärdsstatens utveckling gått från att ses som familjens ägodel till att betraktas både som en kollektiv resurs och en individ i sig själv (Berggren & Trägårdh, 2006).

Vi tar oss nu vidare till barnet som individ i sig själv och bärare av individuella rättigheter vilka inbegriper ett skydd *från* staten. Genom individuella rättigheter är tanken att individen genom lag ska tillskrivas en privat sfär där hen skyddas från allt för ingripande och integritetskränkande åtgärder. Till skillnad från sociala rättigheter bygger individuella rättigheter på rättsstatens logik, där rättigheter är presociala, det vill säga inte socialt situerade utan mer eller mindre oberoende av den sociala kontext i vilken de ska realiseras (Gustafsson, 2005; Hydén, 2002).

Det är ett rättsligt skydd med utkrävbara rättigheter som är tänkt att skapa ett utrymme för att bli hörd och lyssnad på och där individen får en faktisk möjlighet att uttrycka åsikter, berätta om sina livsvillkor och påverka beslut som berör hen. Den svenska staten kritiseras ibland för att premiera sociala rättigheter framför individuella (Barker, 2018), och barnkonventionen betraktas som ett verktyg för att stärka barnets position gentemot både föräldrar och stat (Reynaert m.fl., 2012). Barnkonventionen är dock som helhet starkare vad gäller sociala rättigheter, i jämförelse med de individuella. Exempelvis finns formuleringar som stärker föräldrars tolkningsföreträde och betonar att barnets egen vilja och uppfattning måste vägas mot dess ålder och mognadsgrad. Trots det ses konventionen som ett verktyg för att få till ett skifte i betraktelsen av barnets roll som medborgare. Traditionellt har synen på barnet varit förknippad med barnets framtid som "blivande människor", vilket är på väg att förändras till en syn på barn som människor med rättigheter "här och nu" (James, 2011). Den nya synen på barn som rättighetssubjekt utmanar, som ovan nämnt, den traditionella synen på barn som skyddsobjekt genom att betona dess roll som autonom individ här och nu. Barnet ska inte ses som ett passivt objekt i behov av skydd, utan som en individ med rätt att ge uttryck för sina upplevelser, åsikter och

behov och att bli lyssnad på. Det är också bilden av barnet som individuell rättighetsbärare som har förts in i tvångsvårdslagstiftningen som ett sätt att komma till rätta med problematik med våld, utsatthet och försummelse.

Det motstridiga skyddets fyra karakteristika

Efter ovan nämnda beskrivning av de rättsliga logiker som underbygger motsättningen mellan skyddet av det tvångsvårdade barnet genom staten och från staten, vill jag diskutera hur denna motsats ter sig i praktiken. Jag kommer att använda Jaeggis (2017) fyra karakteristika för en immanent kris och diskutera dem i förhållande till motsättningen mellan det paternalistiska skyddet genom staten och det autonoma skyddet från staten. För det första innebär det en social praktik byggd på grundläggande normer som inte kan efterlevas samtidigt. Det resulterar, som Jaeggi förklarar, i ett motsägelsefullt förhållande, vilket innebär att de två praktikerna eller normerna "varken kan harmoniseras eller existera samtidigt" (2017, s. 217–218). Det paternalistiska skyddet genom staten och det autonoma skyddet från staten innefattar två sådana motsatta normer eller logiker. Å ena sidan vet staten vad som är bäst för barnet (och samhället) i varje situation. Å andra sidan måste barnet betraktas som (juridiskt) subjekt och ges rätten att höras i varje situation. Som ovan nämnt är det en motsättning som finns inneboende i tvångsvårdslagstiftningen. Den låsta tvångsvården har enligt portalparagrafen i LVU till uppgift att bedriva god vård med hjälp av tvångsåtgärder som ska genomföras i samförstånd med barnet men mot barnets vilja. Det är en vård som ska präglas av barnets människovärde och integritet, och som genomförs med möjlighet till att använda tvångsåtgärder som placering i isoleringscell eller nakenvisitering, och som har uppgiften att begränsa barnets frihet samtidigt som rätten till god vård ska säkerställas.

I regleringen av den låsta tvångsvården finner vi en till synes jämlik efterlevnad av de två motsatta praktikerna (jfr Jaeggi, 2017). Det framträder som vad Jaeggi (2017, s. 218) benämner som det andra kännetecknet av en immanent kris: "en 'starkare' version av en systematisk intern (och dialektisk) tendens gentemot (denna) motsättning när två praktiker och normer inom en social kontext är i kraft och samtidigt motsätter varandra". Under det senaste decenniet har regleringen av den låsta tvångsvården varit föremål för otaliga förslag om hur barnets rättigheter ska kunna säkerställas där motsättningen förstärkts. Som ovan nämnt initierades diskussionen efter Vanvårdsutredningens slutrapport 2011 (SOU 2011:61), vilket ledde till en förändrad LVU-lagstiftning som skulle bli kompatibel med barnkonventionen 2012, ett arbete som presenterades i sin helhet 2018 (Prop. 2017/18:169). Som en del i transformeringsprocessen finns å ena sidan en tydlig idé om att barnkonventionen innebär att staten har ett särskilt ansvar att skydda barn (Rennerskog, 2020). Det är en idé

om skydd som inbegriper förslag hämtade från fängelselagen om utökade tvångsåtgärder som möjlighet att rutinmässigt kontrollera bostadsrum, genomföra kroppsvisitation utan misstanke, möjlighet att hålla barn inlåsta på bostadsrum kvälls- och nattetid och att använda elektronisk fotboja för att kontrollera att barn inte avviker från institutionsområdet (Ds 2024:26; Prop. 2017/18:169). De här förslagen, vilka nyligen presenterades som ett sätt att öka barnens trygghet och säkerhet och sägs vara grundade i ett barnperspektiv, skulle innebära en implementering av ytterst integritetskränkande delar av fängelselagstiftningen i en vårdlagstiftning för barn (Ds 2024:26). Å andra sidan ges barn vad som beskrivs som ett utökat skydd mot staten genom rätten att överklaga beslut om sådana tvångsåtgärder.

Vad motsättningen i praktiken resulterar i är vad Jaeggi (2017) tar upp som den immanenta motsättningens tredje karaktärsdrag, det vill säga att de sociala praktikererna förändras till dess motsats så snart de uppfylls. Skyddet av barnet genom staten får alltså en tvingande karaktär. I de politiska diskussionerna efter det att barnkonventionen blivit svensk lag framstår skyddet av barnet genom staten som central. Vid närmare betraktelse är det dock ett skydd som ska garanteras genom förstärkt fysisk säkerhet i form av perimeterskydd, förbättrad övervakning och kontroll som syftar till att hindra barnen från att lämna institutionerna (Rennerkog, 2023a). Skyddet blir i realiteten inte ett skydd av barnet, utan ett skydd av samhället från dessa barn. Utöver att implementera delar av fängelselagen i en vårdlagstiftning för barn, utgörs ett ytterligare exempel av förslaget om en förändring av hur beslut ska fattas om vårdens upphörande (Promemoria, 2022). För närvarande ska vården av barn som är placerade på låsta tvångsvårdsinstitutioner avslutas om grunden för placering inte längre är giltig, vilket utvärderas var sjätte månad. Det nya förslaget föreslår dock att utvärderingen bör styras av barnets bästa samt att barn bör förbli frihetsberövade även om skälen till frihetsberövandet i första hand inte längre är giltiga, om det anses vara för barnets bästa. Det är ett illustrativt exempel på när avsikten sägs vara att skydda barn och stärka deras rättigheter, men där effekten och resultaten kan komma att bli ett kontinuerligt frihetsberövande med utökade möjligheter till tvång trots att skälen för vården inte längre finns.

Samtidigt sker en liknande process i barnets skydd mot staten i form av rätten att överklaga beslut om tvångsåtgärder och möjlighet att formellt klaga på vården. Om vi tar överklaganden av tvångsåtgärder som exempel är det enbart barn under 15 år som har rätt till offentligt biträde, medan barn över 15 år själva är ansvariga för att initiera och driva en överklagan. Givet att majoriteten av barnen som är placerade i låst tvångsvård är över 15 år, innebär det i praktiken att majoriteten av de här barnen själva är ansvariga för att initiera en sådan process (Rennerkog, 2020). Detta har varit föremål för (intern) kritik. Bland annat har uppmärksamheten kring förekomsten av våld och maktmissbruk på de statliga ungdomshemmen bidragit till förslag om att

ge alla barn, oavsett ålder, rätt till offentligt biträde (SOU 2023:40). Ett sådant förslag tillmötesgår därmed en intern kritik riktad mot barns möjligheter att överklaga beslut om tvångsåtgärder och kan sägas stärka barnets position som rättssubjekt. Dock kan en överklagan enbart göras efter att ett beslut om exempelvis placering i isoleringscell eller kroppsvisitation redan är verkställt. Men andra ord kan barnet enbart överklaga efter att hen utsatts för den integritetskränkande och potentiellt skadliga praktiken som isolering eller kroppsvisitation innebär (Rennerskog, 2020). Överklagandeprocessen bygger således på rättsstatens logik om individuella rättigheter som presociala frånskilda sociala strukturer (Gustafsson, 2005; Hydén, 2002). Vidare motiveras rätten att överklaga som ett sätt att utöva kontroll över våld och utsatthet, vilket i praktiken innebär en slags ansvarsdumpning (Rennerskog, 2020). Samma logik återfinns vad gäller barns rätt att framföra klagomål till Inspektionen för vård och omsorg. Här fungerar barns rätt att klaga som ett verktyg i tillsynen för att säkerställa att barnen får en trygg och säker vård och inte utsätts för våld, kränkningar och övergrepp (Rennerskog, 2023b). Jag vill mena att barnets skydd från staten resulterar i att barnet får rollen som en slags medreglerare snarare än ett rättighetssubjekt.

Jaeggi betonar att "[d]et är avgörande för det starka påståendet om en immanent motsägelse att processen i fråga inte tar den vägen av en slump, utan snarare beror på 'djupt rotade och oundvikliga skäl'" (Jaeggi, 2017, s. 219). Den fjärde karakteristikan av den immanenta motsättningen innebär med andra ord att den inte uppstår slumpmässigt, utan är ett resultat av tidigare processer och praktiker. I fallet låst tvångsvård av barn bör denna motsättning förstås som ett resultat av flera olika historiska och mer nutida sociala och politiska logiker och praktiker. Som nämndes inledningsvis har den låsta tvångsvården en lång historia som går att spåra till fattigvårdslagstiftningarna som kom med reformationen, vilket bidrog till en syn på fattigdom som moraliskt klandervärd (Levin, 2008). Synen på barn i fattigdom som potentiellt farliga, för sig själva såväl som för samhället, har levt kvar trots att samhällsskyddet officiellt avskaffades som mål för den sociala barnvården som helhet när socialtjänstlagen trädde i kraft 1982 (Lundström, 2017; Rennerskog, 2023b). Det blir tydligt genom det stora fokuset på perimeterskydd, övervakning och kontroll, samtidigt som barnen i den låsta tvångsvården framställs som mer klandervärda än andra barn (Rennerskog, 2020, 2023a). Som en av mina intervjupersoner uttryckte det: "man tycker inte synd om dom på samma sätt (som barn i öppenvården)" (Rennerskog, 2023a, s. 9). Det är också en syn på de här barnen som förstärks av en alltmer hårdnande kriminalpolitik inriktad mot unga, där barn i högre utsträckning hålls ansvariga för sin situation (Rennerskog, 2023b).

Samtidigt har idén om att rättigheter kan lösa allehanda problem resulterat i en avpolitisering av frågor relaterade till motsättning mellan skyddet av barnen genom och från staten (jfr Gustafsson, 2018; Rennerskog, 2020). Trots att tvångsvården på ett generellt plan är en politiskt omdebatterad praktik är det en diskussion som främst

berör barn som är placerade i familjehem och öppenvården. Avpolitiseringen illustreras genom avsaknaden av ett politiskt intresse för motsättningen mellan skydd mot och från staten i relation till de barn som vårdas på låsta institutioner (Rennerskog, 2023a). Det tycks vara en konsekvens av en politisk oenighet om hur de här barnen bör betraktas, huruvida de bör ses som barn i behov av vård och stöd eller som kriminella, vilket i sin tur resulterar i just frånvaron av politisk diskussion. Som nämnts ovan visar min egen forskning baserad på intervjuer med politiska representanter att barn som är placerade på låsta institutioner i högre utsträckning betraktas som kriminella, oavsett placeringsgrund (Rennerskog, 2020). Att det i dag är möjligt att ta in delar av fängeselagen i en vårdlagstiftning för barn och kalla det skydd säger något om vilket värde dessa barn anses ha för samhället. Det påminner oss också om att i dagens syn på tvångsvårdens funktion ekar fattigvårdslagstiftningarnas logik där placering på institutioner sågs som ett sätt att reglera arbetarklassens inte (underförstått) ännu kriminella men potentiellt samhällsfarliga barn.

I de fall där barnet ska skyddas från staten genom att rättigheter översätts i lagstiftningen bidrar det till en individualisering av lösningsförslag vilket ställer stora krav på det enskilda barnet, medan det samhälleliga ansvaret fragmenteras (Gustafsson, 2018; Rennerskog, 2020).

Ett hoppfullt dödläge? En avslutande reflektion

Enligt Jaeggis (2017) resonemang kan motsättningen inom en sådan social praktik som tvångsvården och det motstridiga skyddet enbart beskrivas som en motsättning just för att de två formerna av skydd förutsätter varandra. Det innebär att den immanenta kritiken måste visa att de båda sidorna – att barn ska skyddas genom staten via ett nödvändigt tvång och från staten genom individuella rättighetsanspråk – även när de är separerade hör ihop. Staten kan helt enkelt inte lämna barnen åt sitt öde; staten är skyldig att säkerställa skydd, men samtidigt måste barn (åtminstone till viss del) betraktas som rättssubjekt, om Sverige ska följa barnkonventionen. Likaså förutsätter rättigheter en motsvarande skyldighet. Individens ger upp en del av sin frihet för att ingå i statens beskydd, samtidigt som staten ger upp sin kontroll till förmån för individens intressen. Det är den grundläggande logiken i rättigheternas språk. Inom ramen för den låsta tvångsvården av barn tycks den förrättsligande logiken ha medfört att motsättningen mellan staten och barnet hamnat i en återvändsgränd där skydd står mot skydd.

Det är nu möjligt att göra två konstateranden. Å ena sidan har denna motsättning resulterat i en epistemisk orättvisa där tvingande åtgärder legitimeras genom rätten till skydd genom staten, samtidigt som barns individuella rättigheter delvis fungerar som ett sätt att reglera och kontrollera den första, bland annat i form av överklaganen och klagomålshantering. Å andra sidan är det möjligt att, genom den kritiska

teoribildningen, se detta dödläge i ljuset av hopp. Enligt den kritiska teoribildningen bör det motstridiga skyddet inte ses som ett uttryck för ett hopplöst tillstånd, utan som en grogrund för förändring. Det skydd den statliga tvångsvårdens organisation, innehåll och reglering erbjuder behöver utformas på ett sätt som respekterar barn som fullvärdiga, kompetenta och socialt situerade individer snarare än objekt i behov av skydd eller kontrollanter av tvång. Enligt Stahl (2013) ska den kritiska teoribildningen syfta till att initiera förändring. Kritiken ska riktas mot de som har potential att förändra, men för det krävs också att de som kritiken riktar sig mot blir övertygade om att en förändring är nödvändig (Stahl, 2013).

Regeringen beslutade i februari 2024 att den statliga ungdomsvården ska göras om i grunden och utredningen ska vara klar i april 2025. I utredningsdirektivet framgår att den statliga barn- och ungdomsvården inte hängt med i samhällsutvecklingen (Kommittédirektiv, 2024). Måhända är det så. Samtidigt är situationen påfallande lik den situation som föranledde grundandet av Statens institutionsstyrelse (SiS) för drygt 30 år sedan och Vanvårdsutredningens resultat för drygt 20 år sedan. I de utredningar som gjordes inför grundandet av SiS belystes, likt i dag, problematiken med en ökad ungdomsbrottslighet, men framför allt behovet av ett kvalificerat vårdinnehåll som speglade de ungas behov, inte minst för dem med olika former av psykisk ohälsa (Socialutskottet, 1990). Det ansågs förkastligt att barn och ungdomar med svåra vårdbehov och som ofta kom från en uppväxt i fattigdom inte fick den hjälp de behövde. Men i Vanvårdsutredningens resultat, som presenterades 10 år senare, framgick att situationen var långt värre än så. Här framgick att staten under hela 1900-talet fatalt misslyckats med att skydda de mest socialt och ekonomiskt utsatta barnen och tillförsäkra dem en trygg vård.

Mot bakgrund av vad vi vet om bristerna i dagens statliga ungdomsvård är det tydligt att samhället, inom ramen för den sociala barnavården, fortfarande misslyckas med att leva upp till sina egna åtaganden. Men inte nog med det, vad jag har försökt visa med essän är att dessa åtaganden *i sig* har genererat misslyckandet. En reformation av den statliga ungdomsvården som inte tar hänsyn till detta faktum riskerar att försätta oss i en situation där vi om 30 år ser tillbaka på ytterligare år av kränkningar och försummelse av barn och unga vars främsta orsak till placering har sina grunder i sociala och ekonomiska faktorer och ojämlika livsvillkor.

Men här finns, om vi sällar oss till Jeaggi (2017), även hopp. Den sociala kritiken blir både en möjlig och nödvändig form av aktion där synliggörandet av immanenta motsättningar har potential att initiera en förändring av denna form av reglering av fattigdom. För att det ska ske krävs dock ett erkännande av att dagens tvångsvård är uppbyggd på ett motstridigt skydd. Ett skydd som så snart det träder i kraft förändras till sin motsats och som i dag legitimerar ett utökat användande av tvång som barn i extremt utsatta situationer själva förväntas reglera.

Referenser

- Andersson, P. (2021) *Hot, våld och emotionellt arbete på de särskilda ungdomshemmen: personalens berättelser*. Avhandling. Stockholm: Stockholms universitet.
- Barnrättsbyrån & Childhood (2023) *Vem ska tro på mig? En granskning av sexuella övergrepp på de statliga ungdomshemmen*. Stockholm: Barnrättsbyrån & World Childhood Foundation.
- Barnrättsbyrån (2024) *Avskiljningar, våld och missförhållanden inom SiS ungdomsvård 2023*. Stockholm: Barnrättsbyrån.
- Barker, V. (2018) *Nordic nationalism and penal order: walling the welfare state*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Berggren, H. & Trägårdh, L. (2006) *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Brännström, L., Berlin, M., Bäckman, O. & Karlsson, P. (2024) Trajectories of NEET in individuals formerly placed in out-of-home care: a Swedish national cohort study. *International Journal of Social Welfare*, 1–15.
- Celikates, R. (2018) Critical theory and the unfinished project of mediating theory and practice. I: *The Routledge companion to the Frankfurt school* (s. 206–220). Routledge.
- Ds 2024:26 *Ökad trygghet och säkerhet på särskilda ungdomshem och LVM-hem: slutredovisning angående frågor om Statens institutionsstyrelses särskilda befogenheter*.
- Enell, S., Gruber, S. & Andersson Vogel, M. (red.) (2018) *Kontrollerade unga: tvångspraktiker på institution*. Lund: Studentlitteratur.
- Enell, S. & Allgurin, M. (2023) Villkorad normalitet – berättelser om det (o)normala under och efter placering på särskilt ungdomshem. *Socialvetenskaplig tidskrift*. 30(3):701-718
- Gilbert, N., Parton, N. & Skivenes, M. (red.) (2011) *Child protection systems: international trends and orientations*. New York: Oxford University Press.
- Gustafsson, H. (2005) Taking social rights seriously (I): om sociala rättigheters status. *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 4(5): 439–490.
- Gustafsson, H. (2018) Rättighetifiering. I: T. Erhag, P. Leviner & A.S. Lind (red.) *Socialrätt under omvandling: om solidaritet och välfärdsstatens gränser*. Stockholm: Liber.
- Habermas, J. (1987) *The theory of communicative action: Vol. 2: Lifeworld and system: a critique of functionalist reason*. Boston: Beacon Press.
- Hirdman, Y. (1989) *Att lägga livet till rätta: studier i svensk folkhemspolitik* (4 uppl.). Stockholm: Carlsson.
- Honneth, A. (2015) *Freedom's right: the social foundations of democratic life*. New York: Columbia University Press.
- Hydén, H. (2002) *Normvetenskap*. Lunds universitet, Sociologiska institutionen.
- IVO (2023, juni) *Iakttagelser i korthet: många barn görs inte delaktiga när socialtjänsten beslutar om omplacering eller hemflytt*. Inspektionen för vård och omsorg.
- Jaeggi, R. (2017) Crisis, contradiction, and the task of a critical theory. I: B. Bargu & C. Bottici. (red.) *Feminism, capitalism, and critique*. Cham: Palgrave Macmillan.
- James, A. (2011) To be (come) or not to be (come): understanding children's citizenship. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 633: 167–179.
- JO (2023) *Opcat-inspektion av Statens institutionsstyrelse, det särskilda ungdomshemmet Tysslinge, den 30 oktober–1 november 2023*. Justitieombudsmannen.
- Kommittédirektiv (2023) *Stärkt barnrättsperspektiv i LVU och en översyn av grunderna för vård*. Dir. 2023:160.

- Kommittédirektiv (2024) *En reform av den statliga barn- och ungdomsvården för en trygg och kvalitativ vård*. Dir. 2024:13
- Kotkas, T. (2017) The short and significant history of social rights discourse in the Nordic welfare states. I: T. Kotkas & K. Veitch (red.) *Social rights in the welfare state: origins and transformations*. Abingdon: Routledge.
- Levin, C. (2008) Det sociala arbetets moraliska bas: H. Swärd & M.A. Egerö (red.) *Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu*. Malmö: Ægalité.
- Leviner, P. & Lundström, T. (2017) Om tvångsomhändertagande av barn: en inledning. I: P. Leviner & T. Lundström (red.) *Tvångsvård av barn och unga: rättigheter, utmaningar och gränzoner*. Stockholm: Wolters Kluwer.
- Lundström, T. (1993) *Tvångsomhändertagande av barn: en studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet*. Avhandling. Stockholms universitet.
- Lundström, T. (2017) *Från sedlig försummelse till brister i omsorgen: om barnavårdslagstiftningens historia*. I: P. Leviner & T. Lundström (red.) *Tvångsvård av barn och unga: rättigheter, utmaningar och gränzoner*. Stockholm: Wolters Kluwer.
- Mattsson, T. (2017) Barnrättsperspektivet i tvångsvården för barn och unga. I: P. Leviner & T. Lundström (red.) *Tvångsvård av barn och unga: rättigheter, utmaningar och gränzoner*. Stockholm: Wolters Kluwer.
- Pettersson, T. & Vogel, M. (2023) Tvångsomhändertaganden av unga – betydelse av kön, härkomst och socioekonomisk bakgrund för bedömningar i LVU-mål. Rapport 2023:1. Stockholms universitet.
- Promemoria (2022) *Barnets bästa vid fortsatt vård enligt LVU*. Dnr 1416-2021/2
- Prop. 2017/18:169 *Stärkt rättssäkerhet vid genomförande av särskilda befogenheter på särskilda ungdomshem och LVM-hem*.
- Rennerskog, J. (2020) "Rightificating" coercion: a critical perspective on the transformation of state-driven coercive care. *Social & Legal Studies*, 30(5): 726–744.
- Rennerskog, J. (2023a) Children in coercive care as "responsibilized becomings": on rights and responsabilization in the Swedish welfare state. *Incarceration*, 4: 1–18.
- Rennerskog, J. (2023b) *An object in need of protection but not a subject of rights? A study on rights of children involuntarily placed in care in the Swedish welfare state*. Avhandling. Stockholms universitet.
- Reynaert, D., Bouverne-De Bie, M. & Vandeveldel, S. (2012) Between "believers" and "opponents": critical discussions on children's rights. *International Journal of Children's Rights*, 20(1): 155–168.
- SFS 1990:52 *Lag med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU)*.
- Socialstyrelsen (2024) *Socialtjänstens placeringar av barn och unga med svensk och utländsk bakgrund. Registerstudie av placeringar 1991–2022*.
- Socialutskottet (1990) Socialutskottets betänkande 1989/90:SoU15: *Vård i vissa fall av barn och ungdomar*.
- SOU 2011:61 *Vanvård i social barnavård: slutrapport*.
- SOU 2015:71 *Barns och ungas rätt vid tvångsvård. Förslag till ny LVU*.
- SOU 2023:40 *Förbättrade möjligheter för barn att utkräva sina rättigheter enligt barnkonventionen*.
- Stahl, T. (2013) *What is immanent critique?* SSRN Working Papers. [<http://ssrn.com/abstract=2357957>, doi: 10.2139/ssrn.2357957].
- Stang-Dahl, T. (1978) *Barnevern og samfunnsvern: om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge*. Uni pax, 555.
- Statens institutionsstyrelse (2023) *Kartläggning av psykiatriska vårdbehov bland barn och ungdomar inom SiS år 2022*. Dnr 1.1.3-4392-2023.

- Teubner, G. (red.) (1987) *Juridification of social spheres: a comparative analysis in the areas of labor, corporate, antitrust, and social welfare law*. Berlin: De Gruyter.
- Tidöavtalet (2022) *Liberalerna*. [<https://www.liberalerna.se/wpcontent/uploads/tidoavtalet-overenskommelse-for-sverige-slutlig.pdf>]
- Vogel, M.A. (2017) Flickor vid de särskilda ungdomshemmen: vilka är de och vad ska vi göra med dem? I: P. Leviner & T. Lundström (red.) *Tvångsvård av barn och unga: rättigheter, utmaningar och gränzoner* (s. 262–277). Stockholm: Wolters Kluwer.
- Vogel, M. & Pettersson, T. (2024) Blurring the lines between victimhood and responsabilization? Sex as behavioral problems in court decisions on compulsory care of young people. *Feminist Criminology*. Först publicerad online 12 april 2024.